

Sigurður R. Helgason

Óðinn á Íslandi í ljósi mannanafna og örnefna

„In Iceland there are neither place-names nor personal names associated with Óðinn [...].“

Gabriel Turville-Petre í *The Cult of Óðinn in Iceland* (1972:8).

1 Inngangur

Fræðimenn hafa hingað til almennt talið að Óðinn hafi lítt eða ekki verið dýrkaður á Íslandi til forna (sbr. Turville-Petre 1972:8, Schier 1981:409–410, Simek 1993:191, Gunnell 2010:294 og Lassen 2011:123). Þessi skoðun byggist fyrst og fremst á þeirri staðreynd að nafnið Óðinn er hvergi að finna í íslenskum örnefnum, ólíkt því sem er í Svíþjóð, Danmörku og Noregi. Hví skyldi Ísland vera undantekning? Þetta samræmist illa því sem Snorri Sturluson segir um Óðin, að hann sé goðanna elstur og æðstur, ráði öllum hlutum, stórum og smáum, hafi smíðað himin og jörð, gert manninn og gefið honum önd (*Snorra-Edda* 2003:14). Í fljótu bragði virðist undarleg mótsögn í orðum Íslendingans Snorra um mikilvægi Óðins annars vegar og hins vegar fjarveru Óðins í íslenskum örnefnum; mótsögn sem fræðimönnum hefur orðið tíðrætt um (sbr. Lassen 2011:19 og Gunnell 2010:294).¹

¹ Ég þakka Marteini Helga Sigurðssyni fyrir gagnlegar ábendingar. Marteinn fjallaði í fyrirlestri á rannsóknarkvöldi Félags íslenskra fræða árið 2012 um Grímsnafnið sem Óðinsheiti og þá sérstaklega í tengslum við frásögnina í Íslendingabók um upphaf alþingis á Þingvöllum og Grím geitskó sem kannaði þar áður landið allt (sjá Silju Björk Hulduóttur 2012:31).

Á síðustu áratugum hefur örlað á brestum í þeirri viðteknu skoðun að Óðinn hafi lítt eða ekki verið dýrkaður á Íslandi til forna. Tengist það meðal annars hugmyndum Guðrúnar Nordal (1999) um möguleg heiti Óðins og nöfn tákndýra hans í íslenskum örnefnum. Í þessari grein verður fjallað um hugsanleg Óðinsheiti og Óðinstákn á Íslandi í mannanöfnum og örnefnum og þá meðal annars í ljósi staðháttá, mynsturs örnefna og mannanafna auk sagna sem tengjast Óðinsheitum.

Greinin er uppbyggð á eftirfarandi hátt: Í 2. kafla er fjallað um nafn Óðins og heiti hans. Í 3. kafla er rætt um mannanöfn og örnefni í tengslum við Óðinsheiti. Sjónum er einkum beint að Óðinsheitinu *Grímr* og birtingu þess í örnefnum og sérstaklega er fjallað um örnefnið *Grímshóll*, en einnig örnefnin *Grímshöfn* og *Grímsstaðir*. Einnig er rætt um Grímsörnefni á Bretlandi. Þá er fjallað um Óðinsheitið *Gautr/Gauti*, svo og önnur Óðinsheiti og tákndýr Óðins í örnefnum. Í 4. kafla er rætt um goðkennd örnefni á Austfjörðum og í 5. kafla er samantekt á helstu niðurstöðum.

2 Nafn og heiti

„Einu nafni hétumk aldregi, / síz ek með fólkkum fór“ er haft eftir Óðni í Grímnismálum 48 (*Eddukvæði I* 2014:378), enda eru forn heiti Óðins hið minnsta vel á annað hundrað (Falk 1924:34 og Simek 1993:193). Koma þau langflest fyrir í bundnu máli fornu en einnig mörg í lausu máli, svo sem í Fornaldarsögum Norðurlanda. Harla fátt hefur verið skrifað um notkun Óðinsheita í örnefnum og mannanöfnum á Íslandi. Svavar Sigmundsson hefur þó fjallað um þetta:

Í sambandi við hugsanlega Óðinsdýrkun hér á landi má e.t.v. ímynda sér að önnur nöfn á Óðni geti legið að baki einhverjum örnefnum. Varla kemur þá annað til greina af öllum þeim fjölda Óðinsheita sem Snorri nefnir en *Grímr*. En örnefni eins og *Grímsá*, *Grímsey* og *Grímsnes* o.s.frv. geta auðvitað leitt hugann að þessu heiti Óðins þó að ég ætli ekki að gera því skóna að þar sé átt við hann (Svavar Sigmundsson 1992:244).

Svavar ræðir einnig Óðinsheitið *Grímr* í annarri grein (2002:289). Þar bendir hann á að í Landnámu sé getið á þremur stöðum um *Grímsá* á jarðamörkum og einnig eitt *Grímsegil*. Hann getur þess jafnframt

að örnefnið *Grímmsgil* sé að finna víða á mörkum jarða á Íslandi. Það gæti bent til þess að Óðinsheitið Grímr kynni að hafa verið notað til að helga mörk. Vert er þó að taka fram að mennskir menn sem báru nafnið Grímr eru nefndir í Landnámu sem ábúendur jarða með mörk í *Grímsá* í Borgarfirði og *Grímmsgil* á sömu slóðum (Landnámabók 1968:71, 76; sjá enn fremur Helga Hallgrímsson 1987b:117–131).

Guðrún Nordal (1999:145–147) nefnir hugmyndir um að Óðinn kunni að leynast í nöfnum manna og staða á Íslandi í krafti heita Óðins sem eru fjölmörg, svo sem *Gautr*, *Gizurr*, *Grímr*, *Hrani* og *Hárr* (sbr. Falk 1924:11, 13, 14, 16, 18). Heitin tengjast meðal annars tilhneingingu Óðins til að dyljast og ferðast meðal manna í dulargervi og undir dulnefni, eins og sagt er frá í Grímnismálum og víðar. Óðinn kynni einnig, að mati Guðrúnar, að leynast í nöfnum manna og staða vegna notkunar Óðinstákna, svo sem hrafns, úlfs, arnar, hests og spjóts. Guðrún bendir og á þá skoðun de Vries að menn hefðu forðast sjálft eiginnafrá Óðins vegna hins hættulega valds hans (sbr. de Vries 1956–1957 II:55).

Minnast má í þessu sambandi orða Einars Ól. Sveinssonar í umfjöllun hans um Grímnismál:

Eitt er þó víst. Kvæðið birtir öllum, sem á hlýða, helgan vísdom, um goðin og bústað þeirra, um upphaf heims, um helga hluti á himni og jörðu. Söguþráðurinn stefnir að því að Óðinn nefni að lokum nöfn sín, en annars kynni mönnum að þykja skáldskapurinn daprast í þeim kafla. En hér má fleira búa undir. Alkunn er með mörgum þjóðum trú á dulin nöfn goða, nöfn gædd krafti, sem yfirgengur allt. Í nöfnum Óðins er fólgin ógn og máttur, sjálft eiginnafrá hans óttuðust menn líkt og Gyðingar nafn Jahve [...] Ef til vill var speki allrar speki fólgin í því að kunna skil á nöfnum hans, kunna með þau að fara; ef til vill veitti hún vald, af því hún veitti samband við dularmátt og speki hins mesta allra goða. Grímnismál eru ekki einfalt fræðiljóð. Þau eru opinberun (Einar Ól. Sveinsson 1962:273).

Það er alþekkt úr trúarbragðafræðum að sömu eða svipaðar athafnir eða hegðun eru eins í mismunandi trúarbrögðum þó að samfélagsgerð sé jafnvel ólík (Bell 1992:108–115). Það er því líklegt að það sama hafi gilt um norrænan átrúnað og önnur trúarbrögð þar sem bannhelgi hvílir á ákveðnum guðum eða nöfnum þeirra.

Grímnismál eru sérstaklega áhugaverð í ljósi viðfangsefnis þessarar greinar vegna Óðinsheitanna sem þar eru upp talin. Víðtæk notkun Óðinsheita við örnefnagjöf á Íslandi gæti bent til almenns Óðinsátrúnaðar við upphaf Íslandsbyggðar. Óðinsheitið Grímr virðist hafa verið algengast heita Óðins við örnefnagjöf á landnámstímanum. Svipuð þróun virðist birtast í örnefnagjöf á Bretlandi á svipuðum tíma (sjá kafla 3.3).

Sigurður R. Helgason (2017:110) hefur bent á að Óðinsheitið *Ölvir/Ölver* komi nokkuð víða fyrir í örnefnum á Íslandi, en mannsnafnið *Ölvir/Ölver* var sjaldgæft að því er virðist við landnám og hvarf tiltölulega fljótt úr málinu. Farið var að nota það aftur um aldamótin 1900 (Lind 1905–1915:1244 og Guðrún Kvaran 2011:653). Sigurður leiddi líkur að því að nöfn eins og *Ölvishamrar* ofan *Ölvishellis*, *Ölvishaugur*, *Ölvisholt*, fjallið *Ölver* og hólur sem bera nafn *Ölvis*, kynnu að hafa verið helgistaðir tengdir Óðni (Sigurður R. Helgason 2017:117; sjá einnig Falk 1924:10).

Það eru því talsverðar líkur á því að Óðinsdýrkun hafi verið útbreiddari hér á landi en talið hefur verið og að leifar hennar leynist víða ef að er gáð.

3 Mannanöfn og örnefni

3.1 Mannanöfn og heiti Óðins

Goðtengd mannanöfn í Landnámu eru langflest tengd Þór. Mannanöfn tengd Frey eru örfá en eiginnafn Óðins eða afleidd mannanöfn tengd eiginnafni hans er þar hvergi að finna. Vert er að geta þess til samanburðar að örnefni á Íslandi tengd Þór eru í það minnsta 25, Freysörnefni þrjú, Njarðarörnefni tvö, örnefni tengd Baldri tvö og mögulega eitt tengt Tý (Svavar Sigmundsson 1992). Örnefni sem bera eiginnafn Óðins eru hins vegar engin á Íslandi. Með þessum rökum ályktuðu fyrri fræðimenn sem svo að yfirgnæfandi hluti landnámsmanna hafi haft Þór sem sitt höfuðgoð en mun færri Frey, Njörð og Baldur. Óðinn hafi hins vegar átt sér fáa áhangendur.

Áhugavert er að skoða ýmis samsett mannanöfn norræn þar sem fyrri liður eða síðari liður er annars vegar nafn goðs eða helgs staðar og hins vegar orða eins og *ketill*, *steinn*, *berg*, *hallur* eða *laug*. Jan de Vries fjallar um katla í tengslum við norræna helgisiði og segir að *Ketill*, *Vékell*, *Áskell*, *Grímkell* og *Þorkell* hafi verið algeng eiginöfn í

Skandinavíu. Seinni liðurinn í þessum nöfnum *-kell*, sem er stytting úr *-ketill*, bendir til þess að fórnarketill hafi gegnt mikilvægu hlutverki í tengslum við dýrkun ákveðinna guða (de Vries 1956–1957 I:393). Samkvæmt þessu virðist de Vries líta svo á að *Grím-* í fyrri lið eigi við Óðin. Vert er að hafa í huga að aðrar skoðanir hafa komið fram á fornri merkingu nafnsins *Ketill* eða síðari liðarins *-kell* (eða *-ketill*). Janzén (1947:47) telur til dæmis að merkingin sé „kittelhatt, hjalm eller möjligen överfört (hjalmprydd) hövding“.

Skoðum nú til frekari samanburðar fleiri samsett forníslensk mannanöfn. Sigurður R. Helgason og Marteinn Helgi Sigurðsson (2014) hafa fjallað um þetta efni og segja meðal annars að:

[nöfn séu dregin] [...] annars vegar af sérnöfnum tiltekinnna guða í fyrri eða síðari lið og hins vegar af heiti kletta eða steina í fyrri eða síðari lið. Sem dæmi má tilgreina nöfn eins og *Dorsteinn*, *Freysteinn*, *Steinþórr*, *Bergþórr*, *Dórbergr*, *Dórhallr*, *Dórhalla* og *Halldór* (þar sem viðliðurinn er upphaflega *-þórr*) og má flokka nafnið *Vésteinn* á meðal þessara nafna. Öll þessi nöfn tengja steina eða kletta við tiltekið goð eða vé og má ætla að fornt samband sé á milli þess konar mannanafna og raunverulegra steina úti við í náttúrunni sem menn lögðu sérstaka helgi á (Sigurður R. Helgason og Marteinn Helgi Sigurðsson 2014:115).

Dórssteinn á Snæfellsnesi er áhugaverður í þessu sambandi, en um hann segir í Sturlubók Landnámu (*Landnámabók* 1968:126): „[...] þar stendr enn Þórssteinn, er þeir brutu þá menn um, er þeir blótuðu, ok þar hjá er dómhringr, er menn skyldu til blóts dæma“. Annað tilvik þessu skylt er örnefnið *Gunnsteinar* (sbr. mannsnafnið *Gunnsteinn*) í eða við Flateyjardal, en um þá segir í Landnámu (*Landnámabók* 1968:273) að Eyvindur sonur Loðins önguls „nam Flateyjardal upp til Gunnsteina ok blótaði þá“.

Snúum nú aftur að nafnliðnum *Grím-/grím(a)* sem birtist í samsettum nöfnum eins og de Vries benti á í tengslum við nafnið *Grímkell*. Nöfnin *Hallgrímr*, *Hallgríma* og *Steingrímr* virðast mynduð á svipaðan hátt og ofangreind goðtengd nöfn svo sem *Hallþórr*, *Steinþórr* og *Hallfreyr*. *Grím-* sem fyrri liður virðist sjaldgæfara. Áður var nefnt dæmið *Grímkell* (*-ketill*), sbr. nafnið *Þorkell*, en einnig má nefna nöfnin *Grímaldi* og *Grímhildr*. Eiginnaframt Óðins er hins vegar ekki að finna til forna í samsettum mannanöfnum norrænum, nema þá *Óðindisa* og

Óðinkárr – bæði utan Íslands – en afar fá dæmi eru um þau (de Vries 1956–1957 II:54). Er það allsendis ólíkt notkun nafna goðanna Þórs og Freys í samsettum mannanöfnum og gæti bent til ofurhelgi nafnsins Óðinn. Ekki er þó hægt að útiloka að annað hafi haft þarna áhrif eins og atkvæðafjöldi og hljóðkerfisreglur. Það er því vel hugsanlegt að *Grím-* sem fyrri liður í samsettum karlmannsnöfnum og *-grímr* sem seinni liður til forna vísi beinlínis til Óðins á sama hátt og *Þór-* sem fyrri liður og *-þór* eða *-þóra* sem seinni liður vísa til Þórs í mannanöfnum.

Ekki er öll sagan sögð varðandi tilvist Óðins í íslenskum mannanöfnum til forna því að mörg mannanöfn í Landnámabók eru jafnframt Óðinsheiti. Það eru nöfn eins og *Brúni*, *Bólverkr*, *Gautr*, *Gestr*, *Gizurr*, *Grímr*, *Hrani*, *Jörundr*, *Karl*, *Jólgeirr*, *Sigmundur*, *Sigtryggr* og *Végestr* (sjá Falk 1924:5–25). Mörg þessara heita ásamt fjölda annarra voru notuð í heiðnum kveðskap um Óðin í kringum landnámstímamann og langt fram eftir öldum. Því má ætla að umrædd mannanöfn hafi á stundum haft trúarlega skírskotun. Til dæmis má velta því fyrir sér hvort nafn föður Egils Skallagrímssonar (*Grímr*) og nafn föður Gríms, þ.e. Úlfr (úlfurinn var Óðinstákn), gefi til kynna dýpri rætur Óðinsdýrkunar Egils. Óðinsátrúnaður Egils hafi því ekki kviknað með efri stéttum erlendis eins og Sigurður Nordal (1924:160) ályktaði í grein sinni heldur mögulega verið ættlægur.

3.2 Örnefni og heiti Óðins

Vert er að íhuga hvað hugsanleg notkun heita Óðins við örnefnagjöf á Íslandi kunnir að segja um Óðinsátrúnað, en sum örnefnin voru væntanlega gefin við upphaf landnáms. Hafa ber í huga að hér eru til skoðunar örnefni ættuð úr heiðni og því nauðsyn að hafa varann á. Stök örnefni geta leitt til rangrar ályktunar. Ágætt dæmi er örnefnið *Njarðarhóll* sem er að finna við bæinn Sneis í Engihlíðarhreppi (Örnefnaskrá Sneisar). Téður hóll reynist við nánari athugun sömu örnefnaskrár heitin eftir Nirði Snæhólm lögregluþjóni í Reykjavík en ekki goðinu Nirði. Endurtekning sama eða svipaðs örnefnis á fleiri en einum stað er mun trúverðugri heimild. Í þessum kafla verður fjallað um nokkur möguleg Óðinsheiti í örnefnum, fyrst Óðinsheitið *Grímr* og þá Óðinsheitið *Gautr*.

3.2.1 Grímr í örnefnum

Hugum nú að því hvað sagt er um Óðin og heiti hans í Grímnismálum, en í 46. vísu eru Óðni lögð eftirfarandi orð í munn:

Hétumk Grímr,
 hétumk Gangleri,
 Herjan ok Hjálmbéri,
 Þekkr ok Þriði,
 Þundr ok Uðr,
 Helblindi ok Hár;
 (*Eddukvæði I 2014:377*).

Nafnið *Grímr* ásamt hliðarmyndinni *Grímnir* eru endurtekin í 47. vísu:

Saðr ok Svipall
 ok Sanngetal,
 Herteitr ok Hnikarr,
 Bileygr, Báleygr,
 Bölverkr, Fjölnir,
 Grímr ok Grímnir
 Glapsviðr ok Fjölsviðr;
 (*Eddukvæði I 2014:377*)

Óðinsheitið *Grímr* tengist væntanlega þeirri hugmynd að þegar Óðinn hafi ferðast meðal manna hafi hann jafnan verið í dularklæðum og undir dulnefni. Þar sem *Grímr* er hvort tveggja mannsnafn og Óðinsheiti getur verið næsta erfitt að ráða í hvort um Óðinsheiti sé að ræða eða ekki. Svavar Sigmundsson (2002:289) benti á vænlega leið þegar hann sýndi fram á að örnefni *Grímsá* og *Grímshóll* séu algeng á mörkum jarða á Íslandi. Möguleg skýring á því er að Óðinsheitið *Grímr* hafi þar verið notað til að helga landamörk. Mynstur sem benda til svipaðrar notkunar Óðinsheita geta gefið vísbindingar um hvort það kunni að tengjast helgun jarða eða jarðamörkum í heiðnum sið.

Eðlilegt er í fyrstu að svipast um eftir Grímsörnefnum hér á landi og athuga fjölda, staðhætti, staðsetningu og möguleg mynstur og hvort þau gætu tengst Óðinsdyrkun. Grímsörnefni eru nú tiltölulega mörg á Íslandi, eða tæplega eitt hundrað að tölu (sbr. Hans H. Hansen 2015). Örnefni minni háttar staða, svo sem *Grímshóll* og *Grímshellir* sem ekki eru þar meðtalin, virðast þó mun fleiri. Örnefni sem eru tengd mun algengari mannaöfnum en einnig fornum eru snöggum

færri en Grímsörnefnin, svo sem nöfnin *Ólafur* (45), *Björn* (42) og *Þorsteinn* (35) (Hans H. Hansen 2015:168–215). Vert er einnig að benda á að Grímsörnefni eru óvenjumörg í vesturhluta Noregs (Nordland 1969:91), en þaðan kom verulegur hluti landnámsmanna. Örnefni sem innihalda eiginnafrögn Óðins eru afar fá á sama svæði (de Vries 1956–1957 II:54). Hér verður nánari sjónum beint að örnefnum *Grímshól*, *Grímshöfn* og *Grímsstöðum*.

3.2.2 Grímshóll

Það Grímsörnefni sem er athyglisverðast er *Grímshóll*. Grímshólar eru að jafnaði fyrirferðarlitlir í landslagi og eru nú að minnsta kosti tuttugu og sjö. Þá má finna um allt land en þó er einungis einn á Austurlandi. Vel má vera að einhver eða einhverjir hólanna séu mögulega kenndir við menn sem báru nafnið *Grím(u)r*, hvenær svo sem þeim var gefið þetta nafn. Vert er að skoða staðsetningu einstakra hóla og hvort þar megi finna eitthvert mynstur sem varpar nánari ljósi á þetta.

Benda má til dæmis á þrjá hóla, Grímshól á Vogastapa, Grímshól í Vörum og Grímshól í Bárugerði, sem allir eru í eða við þekktar verstöðvar á Suðurnesjum og kynnu því að tengjast fiskimiðum og fiskveiðum. Grímshólar í Vestmannaeyjum falla ef til vill í sama flokk. Fleiri Grímshólar kynnu að tengjast útróðrum vegna legu við sjó. Sumir þeirra eru inni í landi svo sem á Silfrastöðum í Skagafirði, Núpstúni á Suðurlandi og á fjöllum uppi eins og Grímshóll á Skötufjarðarheiði og Grímshóll á Botnfjalli og jafnvel uppi á Búðarhálsi sem er inni í óbyggðum. Vert er að nefna að Grímshólar liggja einnig í einhverjum tilvikum á mörkum jarða. Nefna má sem dæmi Grímshól á mörkum jarðanna Bergsstaða og Efri-Torfustaða í Vestur-Húnavatnssýslu. Nánari upplýsingar eru í *Töflu 1*.²

	GRÍM(S)HÓLAR	
Örnefni	Staður	Sýsla
<i>Grímshólar</i>		Vestmannaeyjar
<i>Grímshólar (Stóri og Vestri Grímshóll)</i>	Núpstún, Hrunamanna-hreppur	Rangárvallasýsla
<i>Grímshóll</i>	Búðarháls, Holtamanna-afreittur	Rangárvallasýsla

² Orðmyndirnar *Grímshóll* og *Grímshólar* eru hér taldar með Grímshólum.

	GRÍM(S)HÓLAR	
Örnefni	Staður	Sýsla
<i>Grímshólar</i>	Kálfsstaðahverfi, V-Landeyjar	Rangárvallasýsla
<i>Grímshóll og Grímstóft</i>	Vegatunga, Laugardalshreppur	Árnessýsla
<i>Grímshólar</i>	Hellir, Ölfushreppur	Árnessýsla
<i>Grímshóll</i>	Auðsholtshjáleiga, Ölfushreppur	Árnessýsla
<i>Grímshólar</i>	Bárugerði, Grindavíkurhreppur	Gullbringusýsla
<i>Grímshóll</i>	Varir, Gerðahreppur	Gullbringusýsla
<i>Grímshóll</i>	Vogastapi, Njarðvíkurhreppur	Gullbringusýsla
<i>Grímshóll</i>	Arkarlækur, Skilmanna-hreppur	Borgarfjarðarsýsla
<i>Grímshóll</i>	Borgarnes	Borgarfjarðarsýsla
<i>Grímshóll</i>	Leirulækur, Álftaneshreppur	Mýrasýsla
<i>Grímshóll</i>	Álftanes, Álftaneshreppur	Mýrasýsla
<i>Grímshólar, Grímsstaðir</i>	Álftaneshreppur	Mýrasýsla
<i>Grímshóll</i>	Skötufjarðarheiði, Borg, Ögurhreppur	N-Ísafjarðarsýsla
<i>Grímshóll</i>	Strandsel, Ögurhreppur	N-Ísafjarðarsýsla
<i>Grímshóll</i>	Botnfjall, Botn, Reykjafjarðarhreppur	N-Ísafjarðarsýsla
<i>Grímshóll</i>	Ásmundarnes, Kaldraneshreppur	Strandasýsla
<i>Grímshóll (Grímsvarða)</i>	Efri-Torfustaðir, Ytri-Torfustaðahreppur	V-Húnavatnssýsla
<i>Grímshóll</i>	Útibleiksstaðir, Ytri-Torfustaðahreppur	V-Húnavatnssýsla
<i>Grímshóll</i>	Tannstaðir, Staðarhreppur	A-Húnavatnssýsla
<i>Grímshóll</i>	Grímstunga, Áshreppur	A-Húnavatnssýsla
<i>Grímshóll</i>	Silfrastaðir, Rípurhreppur	Skagafjarðarsýsla
<i>Grímshóll</i>	Steðji, Glæsibæjarhreppur	Eyjafjarðarsýsla

	GRÍM(S)HÓLAR	
Örnefni	Staður	Sýsla
<i>Grímshóll, Grímsland</i>	Hálshreppur	S-Pingeyjarsýsla
<i>Grímshólar</i>	Dalland, Húsavík	N-Múlasýsla

Tafla 1: *Grímshólar* og dreifing þeirra um landið.

Í *Töflu 1* má sjá skrá yfir staðfesta Grímshóla á Íslandi sem komið hafa í leitirnar við yfirferð allra örnefnaskráa Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum (áður Örnefnastofnunar). Þar má sjá hvernig þetta örnefni finnst vítt og breitt um landið. Nánar er fjallað um landfræðilega dreifingu Grímsörnefna í 4. kafla. Sjá jafnframt *Kort 1* þar.

Líta má til þriggja þjóðsagna sem tengjast nafninu Grím(u)r og kynnu að varpa ljósi á mögulegt hlutverk eða upprunalegan tilgang Grímshóla. Þar má nefna sögu skráða á 19. öld, en sú varðar Grímshól á Vogastapa. Þar segir af sveitapilti sem er á leið í ver ásamt félögum sínum. Við Grímshól verður hann viðskila við þá en hittir þar mann sem býður honum að róa hjá sér um vertíðina. Piltur þekkest boðið. Á heimleið við vertíðarlok hittir hann féлага sína á ný og er þá með mun meiri hlut en þeir. Sagan endurtekur sig árum saman. Óljóst er hjá hverjum pilturinn reri. Þó má ráða af frásögninni að sá sé einhvers konar huldumaður eða vættur sem gott sé að eiga að við fiskveiðar og virðist tengdur Grímshólnum á Stapa (Jón Árnason 1961 I:14).

Benda má á aðra þjóðsögu, einnig skráða á 19. öld, sem tengist að vísu ekki örnefninu *Grímshóll*, en varðar *Grímsborg* við Ketu á Skaga. Sagt var að huldufólk byggi í borginni og héti sá Grímur er sagður var fyrir því. Eitt sinn þegar harðindi mikil voru á Skaga gekk Ketubóndi hjá borginni og kastaði þá fram þessari vísu:

Láttu reka reyður
ríkur ef þú getur
brátt undir björgin ytri,
Borgar-Grímur, á morgin.

Var þá svarað úr borginni:

Reki reyður að landi
rétt að Ketusandi,
heljar bundin bandi
til bjargar lýð þurfandi.

Næsta morgun var rekinn mikill reyðarhvalur undir Ketubjörgum (Jón Árnason 1961 I:27).

Þriðja sögnin sem tengist nafninu *Grím(u)r* er miklu eldri og hefur varðveist í *Bárðar sögu Snæfellsáss* (*Bárðar saga* 1991:126). Sögnin segir frá afbragðsfiskimiðum norður af Ólafsvík á Snæfellsnesi sem bera nafnið *Grímsmið*. Grímur sá er sagan tengir við miðin er sagður rauðskeggjaður. Síðar í *Bárðar sögu* nefnist Óðinn Rauðgrani (1991:163), en Rauðgrani er þekkt Óðinsheiti (Falk 1924:24). Útgefendum *Bárðar sögu* virðist hafa yfirsést Óðinsheitið Rauðgrani í tengslum við umræðu þeirra um *Grímsmið* (1991:25–26 nmgr.), en þar ætla þeir að Grímsnafnið eigi við Þór vegna skeggsins rauða (sjá enn fremur nafnaskrá *Bárðar sögu* (1991:499)). Það virðist þó líklegra að hinn rauðskeggjaði Grímur eða Rauðgrani sé Óðinn og fellur það betur við hlutverk Gríms í sögunni.

Í þessum sögnum birtist áhugavert mynstur þar sem Grímr kemur fyrir sem yfirnáttúrleg vera sem ræður sjávaraflla. Valdsvið Óðins var harla margþætt. Hann var goð skáldskapar, hernaðar og dauðagoð, goð galdra og töfra, goð rúna, veðurs, visku og algleyms og að auki faðir margra goða (Simek 1993:188). Hin fjölmörgu heiti Óðins endurspeglu bæði margbreytileg hlutverk hans og útlit. Falk (1924:17) bendir á vald Óðins yfir hafinu sem sést væntanlega í Óðinsheitunum *Hléfreyr*, *Ólgr* og *Þundr*. Grímshólarnir þrír – í Bárugerði, Vörum og á Vogastapa – eru í verstöðvum á Suðurnesjum. Þjóðsögur um *Grímshól*, *Grímsmið* og *Grímsborg* gætu því tengst valdi Óðins yfir fiskisæld.

Líklegt er því að túlka megi orðhlutann *Grím-* sem Óðinsheiti í tilviki jafnvel flestra Grímshóla. Að minnsta kosti er ljóst að gamlar sögur hafa varðveist í tengslum við þessi örnefni um yfirnáttúrlegar persónur sem bera Grímsheiti. Þótt sumar heimildir um þessar frásagnir séu ekki mjög gamlar er ekki óhugsandi að a.m.k. sumir hólanna hafi í fyrndinni verið staðir tengdir og jafnvel helgaðir Óðni.

Hér er einnig rétt að nefna ákvæði í Gulapingslögum eldri sem gæti haft þýðingu í þessu sambandi (*Den eldre Gulatingslova* 1994:52 nmgr.). Umræddur lagabálkur fjallar sérstaklega um blót og leggur

þunga refsingu við því að hlaða hauga eða gera hús og kalla hörg. Sams konar ákvæði er að finna í 79. grein í *Kristnirétti Sværris konungs* (1846:430). Haugar og hólur hafa því líklega verið helgistaðir á heiðnum tíma eins og kemur einnig fram í umfjöllun Röthe (2010:283–286). Í lagatextunum er fjallað um að hlaða hauga, en orðið haugur gat til forna merkt „bæði hæð eða hól, grafhæð eða upphlaðinn (kúlulaga) legstað“ (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:310). Umrædd grein Gulþingslaga, sem fjallar sérstaklega um blót, á að sjálfsögðu ekki við um grafhauga heldur gerð hólís eða hæðar til blóta. Það er því ljóst að einhvers konar manngerðir hólur hafi gegnt ákveðnu hlutverki í heiðnum sið. Ekki hefur verið kannað hvort þeir Grímshólar sem finnast hér á landi séu náttúrulegir eða ekki.

Hvað Grímshólana varðar er freistandi að spyrja hvort finna megi hliðstæður á Íslandi um mögulega helgi á hólum í heiðnum sið. Svavar Sigmundsson nefnir *Þórshóla* á Snæfellsnesi og *Þórhól* og *Freyshóla* í Suður-Múlasýslu (1992:242). *Goðhólar* á Íslandi eru einnig nokkrir og *álfhólar* fjölmargir, svonefndir *Helguhólar* sem eiga sér mögulega uppruna í heiðni eru einnig fjölmargir (Helgi Hallgrímsson 1987a:130). *Ólvershólar* eru að minnsta kosti fimm. Að auki má nefna örnefnið *Blóthóll* að Kvennabrekku í Dölum (Örnefnaskrá Kvennabrekku).

Í lokin ber að nefna frásögn Landnámu (*Landnámabók* 1968:139) af Auði djúpúðgu og frændum hennar: „Hon hafði bænahald sitt á Krosshólum; þar lét hon reisa krossa, því hon var skírð ok vel trúuð. Þar höfðu frændur hennar síðan átrúnað mikinn á hólana. Var (þar) þá gör hörg, er blót tóku til; trúðu þeir því, at þeir dæi í hólana“. Nefna ber að Krosshólar eru kletthólar og því ekki hlaðnir.

Af ofangreindum atriðum má draga þá ályktun að hólur hafi gegnt mikilvægu hlutverki í fornum átrúnaði og því líklegt að hólur kenndir við Grím hafi upphaflega tengst Óðinsdýrkun. Á síðari tímum hafi hólarnir fengið annað hlutverk í þjóðtrúnni og þá sem íverustaður yfirnáttúrulegra vætta, en sum einkenni þeirra má ef til vill rekja aftur til Óðins og hlutverks hólanna í heiðnum sið.

3.2.3 Grímshöfn

Þórshafnir eru fimm á Íslandi (Svavar Sigmundsson 1992:243). Þær tengjast að líkindum valdi Þórs á veðri og vindum. Óðinsheitin *Farmatýr*, *Hléfreyr*, *Ólgr*, *Viðrir* og *Þundr* (Falk 1924) benda vísast sum hver til hlutverka Óðins í tengslum við siglingar og sjósókn, samanber tengsl Grímshóla við verstöðvar og fiskisæld sem rætt var um í kafla

3.2.2. Örnefnið *Grímshöfn* er á tveim stöðum á Íslandi: Grímshöfn í nánd við Kópasker (Örnefnaskrá Snartarstaða) og Grímshöfn í Brúnavík við Borgarfjörð eystra (Örnefnaskrá Brúnavíkur). Nefna má í sambandi við Grímshafnir höfnina *Gautavík*, en *Gauti* er einnig Óðinsheiti (sbr. umfjöllun í kafla 3.4 hér á eftir). Þá má geta *Grímseyrar* í nágrenni Kirkjubóls í Fáskrúðsfirði (Örnefnaskrá Kirkjubóls) sem mögulega var útróðrastaður. Sum þessara Grímsörnefna kunna að vera goðtengd, en eins og fram hefur komið tengjast Grímsörnefni oft sjávaraflla og fiskisæld.

3.2.4 Grímsstaðir

Grímsstaðir er annar áhugaverður flokkur Grímsörnefna. Bújarðir sem bera samsett nöfn með *-staðir* sem seinni lið voru hið minnsta 15% allra jarða Íslandi (Ólafur Lárusson 1939:65, sbr. Finn Jónsson 1907–1915). Örnefnið *Grímsstaðir* kemur fyrir alls 18 sinnum á landinu (sjá *Töflu 2*). Sé litið til annarra nafna/mannanafna í nöfnum jarða sem bera nöfn sem enda á *-staðir* þá virðist *Grímsstaðir* langalgengasta bæjarnafnið. Nefna má til samanburðar að *Þorsteinsstaðir* eru sex á landinu, *Þórðarstaðir* er einn og *Þorkelsstaðir* hvergi (Finnur Jónsson 1907–1915:436). Nöfnin *Þorsteinn*, *Þórður* og *Þorkell* eru samt algengustu nöfnin í Landnámu eða 83 í tilvikum *Þorsteins*, 72 í tilvikum *Þórðar* og 58 í tilvikum *Þorkels* (Olsen 1973:224). Mannsnafnið *Grímr* kemur 28 sinnum fyrir í Landnámu (*Landnámabók* 1968:453).

GRÍMSSTAÐIR		
Örnefni	Staður	Sýsla
<i>Grímsstaðir</i>	V-Landeyjahreppur	Rangárvallasýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Grunnavíkurhreppur	Strandasýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Breiðavíkurhreppur	Snæfellssýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Reykholtsdalshreppur	Borgarfjarðarsýsla
<i>Grímsstaðir á Mýrum</i>	undir Grímsstaðamúla	Mýrasýsla
<i>Grímsstaðir, Skíðastaðir</i>	Skefilstaðahreppur	Skagafjarðarsýsla
<i>Grímsstaðir á Fjöllum</i>	Fjallahreppur	N-Þingeyjarsýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Skútustaðahreppur	N-Þingeyjarsýsla

	GRÍMSSTAÐIR	
Örnefni	Staður	Sýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Þingvallasveit	Gullbringusýsla
<i>Grímsstaðir, Efri og Neðri</i>	Hrunakrókur, Hrunamanna-hreppur	Árnessýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Reykjadalur, Hrunamanna-hreppur	Árnessýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Úlfsstaðir, Loðmundarfjarðar-hreppur	N-Múlasýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Leiðarvallahreppur	V-Skaftafellssýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Hörgársveit	Eyjafjarðarsýsla
<i>Grímsstaðir</i>	Kjósarhreppur	Gullbringusýsla
<i>Grímsstaðir</i>	undir Stóra Kvígindisfelli	Þistilfjörður
<i>*Grímsstaðir (1842)</i>	Reykjavík, Grímur Egilsson reisti	
<i>Grímsstaðir</i>	Svartárdalur, Lýtings-staðahreppur	Skagafjarðarsýsla
<i>Grímsstaðir</i>	á Flateyjardalsheiði	

Tafla 2: Bæjarnafnið *Grímsstaðir* og dreifing þess um landið. Heimild: Örnefnaskrár Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Dreifing Grímsstaða um landið er svipuð og Grímshólanna, þ.e. sunnan-, vestan- og norðanlands. Líklegt er að einhver þessara bæjarnafna séu kennd við nafnkennda menn og að minnsta kosti er eitt tilvik staðfest þar sem bærinn er nefndur eftir þekktum einstaklingi og reistur á 19. öld.

Athyglisvert er að önnur þekkt Óðinsheiti eru tiltölulega algeng í nöfnum sem enda á *-staðir*. Nefna má til dæmis Óðinsheitin *Gautr/Gauti* í *Gautsstaðir/Gautastaðir* (7 tilvik). *Gestur* í *Gestsstaðir* (5), *Karl* í *Karlsstaðir* (8), *Brúni* í *Brúnastaðir* (3), *Hrani* í *Hranastaðir* (3) (Finnur Jónsson 1907–1915:430–433). Öll eru umrædd nöfn hvort tveggja mannanöfn og Óðinsheiti eins og *Grímr*.

Svavar Sigmundsson (1979) hefur rannsakað íslensk bæjarnöfn með *-staðir* sem síðari lið og álitur að býli sem bera slík nöfn hafi verið hlutuð úr stærri landnámsjörðum. Væntanlega er það skýring þess að jarðir sem bera nafnið Grímsstaðir eru mestmegnis smájarðir sem flestar eru nú komnar í eyði. Svavar telur að bæjarnöfn með liðnum *-staðir* séu leidd af eiginnöfnum og rekur hugmyndir sínar um

myndun örnefna af þessu tagi (Svavar Sigmundsson (1979:242–243). Þó er hugsanlegt að aðrar skýringar búi að baki Grímsstöðum. Ekki virðist óhugsandi að Óðinsheitið *Grímr* og önnur Óðinsheiti í sama samhengi hafi þótt tryggja/helga eignarrétt smábóndans á jörðinni á svipaðan hátt og örnefnin *Grímsá*, *Grímsgil* og *Gautsgil* kunna að hafa verið notuð til að helga mörk jarða.

Vert er að vekja athygli á hve endurtekning einstakra Grímsörnefna er algeng, þ.e. flokkar eða mynstur sama örnefnis. Þetta er langt í frá einskorðað við örnefnin hér að framan, þ.e. *Grímshóll*, *Grímsstaðir* og *Grímshöfn*. Nefna má til viðbótar örnefnin *Grímsey*, *Grímsfjall*, *Grímsá*, *Grímslækur*, *Grímsgil*, *Grímshús* og *Grímsnes*. Óðinsheitið *Grímr* er ekki eina mögulega Óðinsheitið sem birtist í íslenskum örnefnum. Slík heiti virðast ófá og verður fjallað um nokkur í köflum 3.4 og 3.5.

3.3 Grímr á Bretlandi

Athyglisvert er að fyrri liðinn *Grim* (eða *Grims-*) og síðari liðinn *-grim* er að finna í þó nokkrum samsettum örnefnum af norrænum uppruna á Bretlandseyjum. Landvinningar norrænna manna þar um slóðir urðu á svipuðum tíma og landnám Íslands, en þó heldur fyrir á Bretlandi. Ekwall taldi að minnsta kosti í nokkrum tilvikum að *Grímr* í merkingunni Óðinn væri þar á ferð. Dæmi um það séu t.d. *Grim's Ditch*, varnargarður á jaðri Wiltshire, svo og *Grim's Dyke*, sömuleiðis varnargarður í nánd við Wallingford. Ekwall taldi að *Grim's Ditch* væri samheiti *Wodnes dic* (Woden's dyke) – örnefnis frá fyrri tíð – og merkti einfaldlega varnargarður Óðins (Ekwall 1960:205).

Örnefnafræðingar virðast langt í frá sammála um merkingu þessara liða í enskum örnefnum. Fellows-Jensen (1992:268) sagði t.d.: „*Grímr* is certainly recorded in Scandinavian written sources as a byname of Odin but is not apparently to be found in this sense in place-names in Denmark. [...] It would perhaps be safer to look upon *Grim* in the English place-names as a term used generally of a supernatural being“. Gelling (1961:14) er svipaðs sinnis og hallast helst að því að *Grim* í enskum örnefnum sé dulnefni yfir djöfulinn og hafi lifað siðaskiptin sem heiti á honum. Áhugaverð er í þessu sambandi grein Annette Lassen (2006:121–128) sem fjallar um djöfulvæðingu Óðins af hendi kristinna manna. Vænta má þess að umræðan um Grímsörnefni á Íslandi kunni að varpa nýju ljósi á *Grim-* í enskum örnefnum og ef til vill Óðinsheiti í enskum örnefnum yfirhöfuð. Landnám norrænna manna á Bretlandseyjum og á Íslandi ætti að veita innsýn í lokatímabil

norræns átrúnaðar. Ef til vill má draga þá ályktun af svipaðri nafngjafarhefð hvað þetta varðar á báðum svæðum að slík bannhelgi hafi verið á eigin nafni Óðins á umræddu tímabili að Óðinsheiti hafi þótt eðlilegri til notkunar í örnefnum en sjálft nafn Óðins.

3.4 Óðinsheitið Gautr/Gauti

Óðinsheitið *Gautr* kemur fyrir í síðustu vísu (54) Grímnismála sem hljóðar svo:

Óðinn ek nú heiti,
 Yggr ek áðan hét,
 hétumk Þundr fyrir þat,
 Vakr ok Skilfingr,
 Váfuðr ok Hroptatýr,
 Gautr ok Jáldr með goðum,
 Ofnir ok Sváfnir,
 er ek hygg at orðnir sé
 allir at einum mér.
 (*Eddukvæði I* 2014:379)

Gautr og hliðarmyndin *Gauti* eru mannanöfn eins og nafnið *Grímr*. Í Landnámu er einungis getið um einn nafnbera, Gaut þann sem sagður er hafa numið *Gautsdal* í Húnaþingi. Því vekur nokkra furðu hve víða nafnið birtist í örnefnum á Íslandi. Algengast er það í Gauta- og Gautsstaðanöfnum en þau eru sjö að tölu (sjá *Töflu 3*). Nefnt hefur verið áður að nafnið *Þorsteinn* er algengast nafna í Landnámu (Olsen 1973:224). Meðal staðanafna kemur Þorsteinsnafnið einungis fyrir sex sinnum (Finnur Jónsson 1907–1915:436). Virðist því að Óðinsheitið *Gautr/Gauti* sé hlutfallslega mun algengara í staðanöfnum líkt og Óðinsheitið *Grímr*. Vert er að benda á dreifingu Gauts- eða Gautastaðanafna, en þau eru bundin við ákveðið svæði: í Dölum, Húnavatnssýslum, Eyjafirði og á Vestfjörðum. Slík örnefni er hvorki að finna á Austurlandi né Suðurlandi.

	GAUTASTAÐIR, GAUTS- STAÐIR	
Örnefni	Staður	Sýsla
Gautastaðir	Kvíastrand, Grunnavíkur- hreppur	Strandasýsla

	GAUTASTAÐIR, GAUTS- STAÐIR	
Gautsstaðir	Arnkötludalur, Staðar- hreppur	Strandasýsla
Gautastaðir (einnig örnefnið Gautahóll)	Hörðudalshreppur	Dalasýsla
Gautsstaðir (einnig örnefnið Gautahóll eða „Gautur“)	Svalbarðsstrandarhreppur	S-Þingeyjarsýsla
Gautastaðir	Lónafjörður	N-Ísafjarðarsýsla
Gautsstaðir	Fljótahreppur	Skagafjarðarsýsla
Gautsstaðir	Staðarbakki, Helgafellssveit	Snæfellsýsla

Tafla 3: Bæjarnöfnin *Gautastaðir* og *Gautsstaðir* og dreifing þeirra um landið. Heimild: Örnefnaskrár Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Athyglisvert er að örnefnið *Gautahóll* finnst á tveim Gautastöðum: Gautastöðum á Svalbarðsströnd og Gautastöðum í Hörðudal á norðanverðu Snæfellsnesi. Örnefnið minnir á fyrrnefnda Grímshóla. Hóllinn *Gautavirki* (nú einnig í daglegu tali *Gautahóll*) er í Auðólfstaðaskarði vestan Gautsdals í Húnaþingi. Skarðið er nefnt „Gautgil“ í gömlu afsalsbréfi frá 1378 sem varðveitt er í yngra afriti (sbr. *Íslenzkt fornbréfasafn* III:333). Hóllinn (virkið) er flatur og hringlaga að ofan. Lágur kantur (10–15 cm) er umhverfis flötinn (athugun höfundar). Þórhallur Vilmundarson (1980:85) taldi, m.a. vegna þess hve sjaldgæft nafnið *Gautr/Gauti* hafi verið á Íslandi til forna og þar sem vegurinn um skarðið lá þétt við hólinn, að hólinn hafi upphaflega borið nafnið *Götuvirki*. Þórhallur virðist ekki hafa hugað að Óðinsheitinu í þessu samhengi sem sýnist þó sennilegra í ljósi fjögurra annarra örnefna í næsta nágrenni sem eru bæjarnafnið *Gautsdalur* og samnefnt nafn dalsins, örnefnið *Gautaskálar* í Æsustaðafjalli ofan Gautavirkis og fyrrnefnt *Gautgil* sem er á mörkum jarðarinnar Auðólfstaða. Þá ber að geta þess að *Gautavirki* er nefnt í sama fornbréfi og *Gautgil* í sambandi við mörk jarðarinnar *Gautsdals* og treystir það eðlilega þegnrétt örnefnisins.

Gautavík er hvort tveggja örnefni hafnar og bæjar í Berufirði. Þórhallur Vilmundarson áleit að hið upprunalega nafn hafnarinnar hafi verið *Götuvík*. Rök Þórhalls eru má segja sama kyns og varðandi *Gautavirki*. Gamli reiðvegurinn segir Þórhallur „lá meðfram sjónum í G., undir Naustaklettum, þegar lágsjávað var“. Þórhallur (1980:84)

vísar þá enn til þess hve sjaldgæft mannsnafnið *Gauti* var til forna. Þórhallur hyggur ekki hér að Óðinsheitinu *Gautr/Gauti* frekar en áður. *Gautavík* mun hafa verið meðal helstu hafna á Íslandi til forna og er vel þekkt úr samtímasögunni *Hrafns sögu Sveinbjarnarsonar*, svo og *Víglundar sögu*, *Fljótsdælu*, *Njálu*, *Þorsteins þætti Uxafóts*, *Kristni sögu* og annálum að auki. Segja má að tengsl Óðinsheitisins *Gauti* við höfn sé í samræmi við það sem kom fram um Grímshafnir hér að framan (sjá kafla 3.2.3).

3.5 Önnur Óðinsheiti og tákndýr Óðins í örnefnum

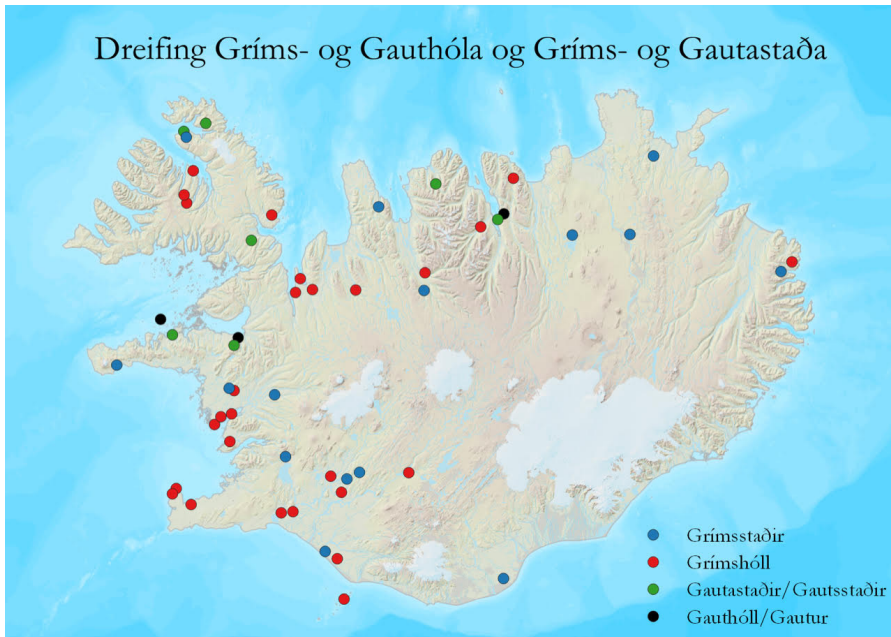
Að lokum er vert að nefna nokkur örnefni á Íslandi sem bera heiti sem kynnu að innihalda nafn Óðins. Ekki hefur verið lögð vinna í að rannsaka þau frekar en þau eru nefnd hér til þess að hvetja til frekari skoðunar. Þessi eru helst: *Gestr* í *Gestsstaðir*, *Sigmundur* í *Sigmundarstaðir* og *Sigmundarhólar*, *Bölverkr* í *Bölverksgerði*, *Hárr* í örnefninu *Háeyri*, sem er á mörgum stöðum, *Hrani* í *Hranastaðir*, *Auðun(n)* í *Auðunarstaðir*, *Brúni* í *Brúnastaðir*, *Karl* í *Karlsstaðir*, *Valtýr* í *Valtýskambur* á Austurlandi og fleiri dæmi mætti telja (sjá enn fremur Falk 1924:3–34).

Guðrún Nordal (1999:146) benti á í fyrrnefndri grein sinni að Óðinn kynni að leynast í örnefnum með nöfnum tákndýra sinna svo sem hrafnsins, hestsins, úlfsins og arnarins. Hér verður ekki fjallað um það í smáatriðum en þó má minnst á tvö möguleg dæmi. Í fyrsta lagi skal nefnt landnám Einars Rögnvaldssonar og félaga við Axarfjörð. Í *Landnámabók* (1968:285) segir frá því hvernig þeir afmörkuðu landnám sitt: „Þeir settu öxi í Reistargnúp ok kölluðu því Öxarfjörð; þeir settu örn upp fyrir vestan ok kölluðu þar Arnarþúfu; en í þriðja stað settu þeir kross; þar nefndu þeir Krossás. Svá helguðu þeir sér allan Öxarfjörð.“ Hér er minnst á öxi, örn og kross og kann örninn að vísa til tákndýrs Óðins. Annað mögulegt dæmi er nefnt í umfjöllun Svavars Sigmundssonar (2002) um örnefni á mörkum jarða. Þar greinir hann frá átta arnarörnefnum á mörkum jarðeigna í Arnessýslu einni. Hugsanlegt er að í báðum tilvikum sé örninn upphaflega tákn Óðinshelgi á mörkum jarða.

4 Goðkennd örnefni á Austurlandi

Við skoðun dreifingar Gríms- og Gautahóla á Íslandi (*Kort 1*) kemur

Í ljós stór eyða á Austurlandi. Einungis eitt tilvik umræddra hóla er á svæði sem nær frá Langanesi suður alla Austfirði og vestur í Öraefi. Umrædd undantekning er örnefnið *Grímshólar* við Gunnhildará í Húsavík eystri.

Kort 1: Dreifing Gríms- og Gauthóla og Gríms- og Gautastaða.

Fyrstu viðbrögð við umræddri eyðu er að geta sér þess til að Óðinsdýrkun hafi nær engin verið á Austurlandi, ólíkt Suður-, Vestur- og Norðurlandi. Eðlilegt er þó að spyrja hvort önnur Óðinsheiti tengist mögulegum átrúnaðarstöðum á svæðinu. Við leit fundust þrjú tilvik sem kynnu að tengjast Óðinsátrúnaði en þau eru *Ölvishellir* í landi Úlfsstaða, S-Múlasýslu, *Grímshellir* í Krossavík, N-Múlasýslu og *Valtýshellir* í Hjálpleysu, S-Múlasýslu. *Ölvir* og *Valtýr* eru Óðinsheiti eins og *Grímr* (Falk 1924:10, 33). Þessi dæmi eru þó ekki sannfærandi. Eðlilegt er hins vegar að gera stuttlega grein fyrir átrúnaðartengdum örnefnum sem einkenna umrætt svæði.

Átrúnaðartengd örnefni bundin nafngreindum norrænum goðum eru næsta fá á Austurlandi. Nefna má þó eftirfarandi líkleg dæmi: *Þórfell* í N-Múlasýslu, *Þórfell* í S-Múlasýslu, *Þórhóll* í S-Múlasýslu og *Freyshólar* í S-Múlasýslu (sbr. Svavar Sigmundsson 1992).

Örnefnið *Goðaborg* og skyld örnefni eru hins vegar yfirgnæfandi meðal átrúnaðartengdra örnefna á þessu svæði. Stefán Einarsson prófessor mun hvað mest hafa rannsakað þetta örnefni og ritaði um það nokkrar greinar. Hann birti þar m.a. skrá yfir goðtengd fjöll á Austurlandi þar sem fram kemur fjöldi tilvika um hvert örnefni: *Goðaborgir* (14), *Goðatindar* (3), *Goðafjall* (1), *Þórfell* (1) og *Ragnaborg* (1) (Stefán Einarsson 1997:24–25).

Sigfús Sigfússon birti nokkrar sagnir af helgum fjöllum á Austurlandi í Þjóðsagnasafni sínu (1986). Þær virðast varpa nokkru ljósi á átrúnað Austfirðinga á helg fjöll og má nefna eftirfarandi dæmi: „Upp af bænum Hofi er hátt og ferlegt fjall og tindstrýta efst. Á þeim tindi segja munnmæli að þeir frændur hafi haft trú mikla og gengið þangað hvern morgun til þess að gera bæn sína, enda voru þeir trúmenn miklir“ (Sigfús Sigfússon 1986:13). Og: „Suður og upp frá Hofströnd er fjallshnjúkur hár og einkennilegur sem heitir *Svartfell*. Uppi á því eru nefndar *Goðaborgir*, sem víðar á fjöllum eystra. Munu fornmenn hafa álitid að goð sín hefðust við á fjöllum uppi þar sem þau sæju best yfir. Ber víða á þessari fjallahelgi“ (Sigfús Sigfússon 1986:19).

Fjöldi og dreifing helgra fjallatinda á Austurlandi bendir til þess að trúariðkun til forna hafi að mestu verið með öðrum hætti þar en annars staðar á Íslandi. Sú staðreynd vekur að sjálfsgöðu ýmsar spurningar. Í fyrsta lagi hvort uppruni landnámsmanna fyrir austan hafi verið annar en landnámsmanna sunnan, vestan og norðan lands? Í öðru lagi hvort landnám á Austfjörðum hafi orðið fyrr þar en annars staðar á landinu? Í þriðja lagi hvernig hinn austfirski fjallaátrúnaður hafi tengst norrænum átrúnaði í heiðnum sið annars staðar á Íslandi? Leit að svörum við þessum spurningum krefst verulegrar vinnu, vinnu sem rúmast ekki innan marka þessarar greinar.

5 Samantekt og helstu niðurstöður

Ýmsar ályktanir má draga af því efni sem fram er komið: Í Landnámabók eru mörg heiti Óðins notuð sem mannanöfn við landnám. Jafnframt var sýnt fram á að *Grím-* í fyrri lið og *-grímr* í síðari lið hefði þá verið notað í samsettum mannanöfnum svo sem *Steingrímr* og *Hallgrímr* á sama hátt og til dæmis *Þór-* í fyrri lið og *-þórr* sem síðari liður í fjölmörgum goðkenndum mannanöfnum svo sem *Hallþórr* og *Steinþórr*.

Fjöldi Gríms- og Gautahóla svo og tiltölulegur fjöldi örnefna sem

bera Óðinsheiti gefur til kynna að Óðinsdýrkun kunni að hafa verið útbreiddari á Íslandi en menn hafa almennt álitid. Þessi niðurstaða er þannig í meginatriðum andstæð almennu álitu fræðimanna á goða-dýrkun á Íslandi en í samræmi við áherslur Snorra-Eddu á mikilvægi Óðins í heiðnum átrúnaði.

Við skoðun dreifingar Grímshóla og Grímsstaða kemur í ljós að umrædd örnefni eru nær einvörðungu á Suðurlandi, Vesturlandi, Vestfjörðum og Norðurlandi en nær engin á Austurlandi. Áhugavert til samanburðar er að annars konar átrúnaðartengd örnefni er eingöngu að finna á umræddu svæði á Austurlandi. Staðreynd sem vekur margar áhugaverðar spurningar.

Jarðir tengdar Gríms- og Gautahólum virðast að verulegum hluta hafa verið meðaljarðir eða jafnvel smábýli. Búi Óðinsheitin *Grímr* og *Gauti* að baki þessum tilvikum, gæti það bent til Óðinsátrúnaðar meðal venjulegra bænda á Íslandi. Sú niðurstaða væri í andstöðu við þá almennu skoðun að Óðinn hafi aðallega eða jafnvel einvörðungu verið goð æðri stétta, skálda eða konungborinna manna.

Grímshólarnir, sem dreifðir eru um stóran hluta landsins, vekja spurningar. Hugsanlegt er að þeir hafi upphaflega verið helgaðir Óðni með einhverjum hætti og þá tengst trúariðkun á heiðnum tíma. Þetta er stutt af ákvæðum í Gulapingslögum eldri og Kristnirétti Sverris konungs sem leggja þungar refsingar við gerð hólts eða haugs til blóta. Ljóst er af ýmsum heimildum að Íslendingar lögðu helgi á hóla og hauga í heiðni.

Tiltölulega há tíðni Óðinsheita í örnefnum sem enda á *-staðir* vekur eðlilega spurn. Ein hugsanleg skýring á þessu örnefnamynstri er sú að Óðinsheitinu hafi verið ætlað að helga eða tryggja eignarrétt eiganda hinnar nýju jarðar, samanber örnefnin *Grímsá* og *Grímsgil* sem koma fyrir á mörkum jarða.

Ekki verður betur séð af því sem hér hefur verið rakið en að tilgáta Guðrúnar Nordal sem nefnd var í upphafi um Óðin og Óðinsdýrkun á Íslandi til forna sé rétt, það er að Óðinn dyljist síðari kristnum kynslóðum vegna víðtækrar notkunar Óðinsheita og táknýtra Óðins í örnefnum og mannanöfnum í stað eiginnafrns Óðins.

Heimildaskrá

- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Bárðar saga*. 1991. Íslensk fornrit 13. Þórhallur Vilmundarson og Bjarni Vilhjálmsson (útg.). Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Bell, Catherine. 1992. *Ritual theory and ritual practice*. New York: Oxford University Press.
- Den eldre Gulatingslova*. 1994. Björn Eithun, Magnus Rindal og Tor Ulset (útg.). Oslo: Riksarkivet.
- Eddukvæði I*. 2014. Jónas Kristjánsson og Vésteinn Ólason (útg.). Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Einar Ólafur Sveinsson. 1962. *Íslenskar bókmenntir í fornöld*. Reykjavík: Mál og menning.
- Ekwall, Eilert. 1960. *The Concise Oxford Dictionary of English Place Names*. Oxford: Clarendon Press.
- Falk, Hjalmar. 1924. *Odensheite*. Kristiania: Jakob Dybwad.
- Fellows-Jensen, Gillian. 1992. Cultic Place Names. Í: Gillian Fellows-Jensen og Bente Holmberg (ritstj.). *Sakrale navne*. NORNA rapport 48, bls. 265–275. Uppsala: Norna förlaget.
- Finnur Jónsson. 1907–1915. Bæjanöfn á Íslandi. Í: *Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmennta* 4, bls. 412–584. Köbenhavn: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Gelling, Margaret. 1961. *Signposts to the Past*. London: Dent & Sons.
- Guðrún Kvaran. 2011. *Nöfn Íslendinga*. Reykjavík: Heimskringla.
- Guðrún Nordal. 1999. Odensdyrkelse på Island. Í: Ulf Drobin (ritstj.). *Religion och samhälle i det förkristna Norden*, bls. 139–156. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Gunnell, Terry. 2010. Hve hár var hinn hávi? Hlutverk Óðins í íslensku samfélagi fyrir kristnitöku. Í: Gunnar Þór Jóhannesson og Helga Björnsdóttir (ritstj.). *Þjóðarspegill 2010: Rannsóknir í félagsvísindum XI*, bls. 294–303. Reykjavík: Félagsvísindastofnun.
- Hans H. Hansen. 2015. *Íslandsatlas* (1: 100.000) (5. útg.). Reykjavík: Edda útgáfa.
- Helgi Hallgrímsson. 1987a. Helguhóll á Grund í Eyjafirði. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 84:123–135.
- Helgi Hallgrímsson. 1987b. Grímshellir og Grímsbás. *Múlaþing* 15:117–131. *Íslenzkt fornbréfasafn III 1269–1415*. 1896. Jón Þorkelsson (útg.). Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Janzén, Assar. 1947. De fornvästnordiska personnamnen. Í: Assar Janzén (ritstj.). *Personnamn*. Nordisk kultur VII, bls. 22–186. Albert Bonniers, Stockholm; H. Aschehoug & Co., Oslo; J.H. Schultz, København.
- Jón Árnason. 1961. *Íslenskar þjóðsögur og ævintýri*. Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson (útg.). Reykjavík: Bókaútgáfan Þjóðsaga.

- Kristniréttur Sverris konungs*. 1846. Í: Rudolf Keyser og Peter Andreas Munch (útg.). *Norges gamle love indtil 1387 I*. Christiania.
- Landnámabók*. 1968. Íslenzk fornrit I. Jakob Benediktsson (útg.). Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Lassen, Annette. 2006. Gud eller djævel? Kristningen av Odin. *Arkiv för nordisk filologi* 121:121–138.
- Lassen, Annette. 2011. *Odin på kristent pergament*. København: Museum Tusulanum Forlag.
- Lind, Erik. H. 1905–1915. *Norsk-isländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden*. Uppsala: Lundsequiska bokhandeln.
- Nordland, Odd. 1969. Valhall and Helgafell. Í: Sven Hartmann (ritstj.). *Syncretism*, bls. 66–94. Stockholm: Almquist & Wicksell.
- Olsen, Magnus. 1973. Litt om navnefrekvens. *Maal og Minne* 2:92–97.
- Ólafur Lárusson. 1939. Island. *Nordisk Kultur V*. Köbenhavn: J.H. Schulz Forlag.
- Röthe, Gunnhild. 2010. *I Odins tid: norrøn religion i fornaldersagaene*. Stavanger: Saga Bok.
- Schier, Kurt. 1981. Zur Mythologie der Snorra Edda: Einige Quellenprobleme Í: Ursula Dronke, Guðrún P. Helgadóttir, Gerd Wolfgang Weber og Hans Bekker-Nielsen (ritstj.) *Speculum Norroenum. Norse Studies in Memory of Gabriel Turville-Petre*, bls. 405–420. Odense: Odense University Press.
- Sigfús Sigfússon. 1986. *Íslenskar þjóðsögur og sagnir* 6. Reykjavík: Þjóðsaga.
- Sigurður R. Helgason. 2017. Ölvir in Iceland and in Austrfararvísur. *Saga Book* 16:109–122.
- Sigurður Nordal. 1924. Átrúnaður Egils Skallagrímssonar. *Skírnir* 98:145–165.
- Silja Björk Huldudóttir. 2012. Hver var Grímur geitskór? *Morgunblaðið* 22. febrúar 2012, bls. 36.
- Simek, Rudolf. 1993. *Hugtök og heiti í norrænni goðafræði*. Reykjavík: Heimskringla.
- Snorra-Edda*. 2003. Heimir Pálsson (útg.). Reykjavík: Mál og menning.
- Stefán Einarsson. 1997. Goðaborgir á Austurlandi. *Glettingur* 7(1):19–31.
- Svavar Sigmundsson. 1979. Íslensku staða-nöfnin. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 1:238–248.
- Svavar Sigmundsson. 1992. Átrúnaður og örnefni. Í: Úlfar Bragason (ritstj.). *Snorrastefna 25.–27. júlí 1990*, bls. 241–254. Reykjavík: Stofnun Sigurðar Nordals.
- Svavar Sigmundsson. 2002. Place Names at Boundaries in Iceland. *Onoma* 37:193–204.
- Turville-Petre, Gabriel. 1972. The Cult of Óðinn in Iceland. Í: Gabriel Turville-Petre (ritstj.). *Nine Norse Studies*, bls. 1–19. London: Viking Society.
- de Vries, Jan. 1956–1957. *Altgermanische Religionsgeschichte I–II*. Berlin-Leipzig: de Gruyter.
- Þórhallur Vilmundarson. 1980. Gautavík. *Gímnir* 1:83–84.

Örnefnaskrá Brúnavíkur, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
 Örnefnaskrá Kirkjubóls, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
 Örnefnaskrá Kvennabrekku, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
 Örnefnaskrá Snartarstaða, Stofnun Árna Magnússonar íslenskum fræðum.
 Örnefnaskrá Sneisar, Stofnun Árna Magnússonar íslenskum fræðum.

Lykilorð

Óðinn, örnefni, eiginnöfn, Óðinsheiti, heiðinn átrúnaður

Keywords

Óðinn, place names, proper names, aliases, pre-Christian Iceland

Abstract

Personal names and place names that are derived from the name of the Norse god Óðinn do not exist in Iceland. According to most scholars this indicates that in pre-Christian times Óðinn was scarcely or not at all venerated in the country. It has been suggested that instead of deriving personal names and place names from Óðinn's proper name the use of his aliases (heiti) was customary for these purposes. This paper attempts to study the possible use of these suggested aliases in Icelandic personal names and place names. The focus of the discussion is primarily Óðinn's alias Grímr which seems to be widely used in Iceland. The study uncovers that *-grímr* is used like the *-þórr* in compounded proper names. Names like Steingrímr and Steinþórr indicate that *-grímr* represents Óðinn in personal names as *-þórr* represent Thor. Óðinn is also hidden in various place names in the capacity of his aliases. The element *Gríms-* is very common in place names. The toponyms *Grímshöfn*, *Grímshóll* and *Grímsstaðir* are discussed in particular as well as place names containing the element *Gaut-* or *Gauta-* which are Óðinn's aliases as well. It seems that the distribution of place names containing such aliases is decidedly uneven in Iceland as the eastern part of the country seems to contain considerably fewer place names that could be considered derived from Óðinn's aliases. The conclusion of this paper is that toponyms based on Óðinn's aliases might be quite widespread in Iceland and their numbers and geographical distribution could give further indications on the role of Óðinn in pre-Christian Iceland.

Sigurður R. Helgason
 sigrh@centrum.is